

A determinizmus védelmében

Régi, kedvenc témáját írta meg Balázs Sándor, ezúttal mintegy 12 ívnyi terjedelmű könyvben. A célszerűség marxista igényű értelmezése már előző munkájában (*Az optimizmus védelmében*) jelentős funkciót töltött be; az volt a rendeltetése, hogy a józan optimista mértéktartást módszertanilag megalapozza. Persze, ebben az összefüggésben a célszerűség-problematika természetesen leszűkült, már csak azért is, mivel itt a célszerűség kizárólag mint determinációs forma válhatott a vizsgálódás tárgyává, sőt ilyen vonatkozásban is csupán bizonyos fokig. Miként ezt az *Elmélkedés a célszerűségről** meggyőzően tanúsítja, Balázs Sándornak ezzel kapcsolatos mondanivalója jóval gazdagabb, sokrétebb, átfogóbb, sem hogy ebbe a leszűkített keretbe beleférhetett volna. Tegyük is hozzá mindjárt, hogy ezt a mondanivalót valóban a szerző egyéni gondolatai, önálló meglátásai és következtetései hordozzák.

A Balázs Sándor első két könyve kapcsán elhangzott kritikák jó része nem értette meg — és így nem is méltányolta — a szerző valódi szándékát, azt tudniillik, hogy a szóban forgó problémáról egyénileg átgondolt, önálló álláspontot kíván kifejtetni. Igaz, erre a félreértésre bizonyos fokig maga a szerző ad alapot: érvelési módjával olykor valóban azt a látszatot kelti, mintha az adott kérdésben az egyedül lehetséges, illetve helyes megoldást tárná az olvasó elé. Holott valójában nem így van, hiszen tudatosan az egyéni hozzáállás lehetőségeit kutatja.

A szerző már könyvének elején szükségesnek tartja az olvasó tudtára adni, hogy a célszerűség tartalmának és terjedelmének megítélésében a marxista teoretikusok körében korántsincs egyöntetűség. Egyesek ezt a jelenséget kiterjesztik az egész szerves világra; mások csupán annak egy részére; ismét mások kizárólag a társadalmi folyamatok körére korlátozzák. Ő maga azzal próbál hozzájárulni a célszerűség fogalmi tisztázásához, hogy a finalitás kategória jelentéstartalmát, illetve használatát alapján a célszerűség három formáját különbözteti meg: a célszerűség lehet valamilyen eredményhez vezető tevékenység; lehet eredmény; és lehet a cél jelenléte a tevékenységben. Véleménye szerint az első két jelentést, amely az oksági kapcsolat viszonylagos végpontjának a finalitását jelöli, meg kell különböztetni a célszerűség szűkebb tartalmától, vagyis a harmadik formától, amelyet valóban a cselekvés tudatos céljának jelenléte határoz meg. Az előbbi kettő az élő természetben végbemenő folyamatokat jellemzi, az utóbbi sajátosan az emberi világ tartozéka.

Már maga a többértelműség is tagadhatatlanul a szóban forgó jelenség összetettségére, bonyolultságára utal. Ám a célszerűség problematikussága a téma ki-

* Balázs Sándor: *Elmélkedés a célszerűségről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972.

bontása során mutatkozik meg igazán. Bár a szerző a rá jellemző biztonsággal, céltudatossággal, szigorú logikai rendszerességgel és meglepő könnyedséggel fejti ki mondanivalóját, valójában mindvégig elmélkedik, töpreng, választ keres a cél-problematika megannyi kérdésére, gondolkodó énjét vallatja. Nem rejti véka alá a nehézségeket; ellenkezőleg, ő maga nyitja rá az olvasó szemét a jelenség több-arcúságára és az ebből származó elméleti buktatókra. Úgy tűnik azonban, hogy a témaválasztásból eredő legfőbb nehézséget ő maga sem tudatosította kellő mértékben. Hiába határolta el ugyanis a tudatos célt hordozó célszerűséget az élő természetben is megfigyelhető célszerű folyamatoktól, belső mechanizmusaik szempontjából ezek mégiscsak rokon jelenségek. (Egyébként, mióta az élő szervezet viselkedését a kibernetika elvei alapján értelmezik, azóta a finalitás kategóriája polgárjogot nyert a biológiában is.) A célszerűségről való elmélkedés ilyenképpen, akarva-akaratlan, egy sajátos „Janus-arcúsággal” találja magát szemben, aminek egyértelmű kibontása logikailag lehetetlen. Ha létezik cél nélküli célszerűség, a célt hordozó folyamat már nem egyszerűen célszerűség; ám, ha ez utóbbiban ugyanolyan sajátos oksági viszonyok érvényesülnek, mint az előbbieken, akkor mégiscsak a célszerűség általános kategóriájába kell sorolni.

Balázs Sándor nem alternatívaként fogalmazta meg önmaga számára a kérdést, hogy a célszerűségről elmélkedjen-e vagy az emberi célról. Nem is fogalmazhatta meg, mert ő nem annyira az ontológia, mint inkább a metodológia síkján közelít a problémához. Őt nem a cél mint sajátos létviszony, hanem a célszerűség tartalma foglalkoztatja. Mindemellett az emberi cél mint autentikus célszerűség-forma nemcsak hogy helyet kap a könyvben, de a vizsgálódás alapvető koordináta-rendszerévé lép elő. Ebben a szembesítésben a célszerűségnek kétszeresen is színt kell vallania. Egyrészt fel kell fednie, hogy a cél, a szó tulajdonképpeni értelmében, sajátosan emberi jelenség, s mint ilyennek a természetre való kiterjesztése tudományos szempontból megengedhetetlen; másodszor, el kell árulnia, hogy valóságos célt hordozó alakjában is végső soron ugyancsak oksági folyamatnak bizonyul; világa, noha emberi jelenség, nem a determinizmus közegén kívül, hanem éppen azon belül helyezkedik el.

Joggal nevezhetnök Balázs Sándor könyvét a finalizmust minden oldalról leleplező és pellengérré állító filozófiai vádiratnak. A szerzőnek kivételes érzéke van ahhoz, hogy a finalista szemléletet mindenütt tetten érje: kísértő szellemét nemcsak legrejtettebb és legfinomultabb formáiban képes felfedni, hanem még ott is, ahol csupán mint veszélylehetőség van jelen.

Összetevő mozzanataira bontva, a céltartalmú célszerűség fentebb jelzett el-lentmondásossága, ha nem is tűnik el, de legalábbis annyira elhomályosul, annyira távoli lesz, hogy meghatározott keretek között jóformán el is hanyagolható. Ráadásul, amennyiben ez a „bonctani” művelet főként a folyamat determinista jellegének bizonyítása érdekében történik, az elemzés időlegesen elvonatkozthatat a sajátosan ontológiai kérdésfeltevéstől.

Az ontológiai szempontot azonban csupán viszonylagosan lehet felfüggeszteni a célszerűség sajátosan emberi modelljének vizsgálatában. A teleologikus szemléletre a tudományos szempontból megengedhetetlen extrapoláció tényét csak akkor lehet hitelesen rábizonyítani, ha az emberi tevékenység önálló ontológiai státusának igazolása és azonosítása már megtörtént. Az elemzés ennek a követelménynek eleget téve, felfedi ugyan a célszerűség-értelmezés már jelzett kétarcúságát, de ez a kettősség helyiel-közzel az ontológiai és a metodológiai szempont megkettőződéséhez, sőt viszonylagos szembekerüléséhez vezet. A determinizmus szempontjából a cél ontológiai sajátossága közömbössé válik, hiszen amennyiben a

célokban az objektív szükségletek öltének eszmeileg körvonalazott alakot, a jelenség lezajlásának módja, vagyis mechanizmusai szempontjából, az úgynevezett „cél nélküli“ és a céllal telített célszerűség között alapjában véve semmilyen minőségi különbség nincs. Igaz, a szerző nem tér ki a teleológiai stratégiák problémája körül gyűrűző, jelenlegi vitákra, de a kibernetikai célszerűséggel több ízben is foglalkozik (lásd a könyv 5. és 6. fejezetét), tehát minden bizonnyal figyelemmel követte őket. Nos, a szóban forgó viták során a kibernetikai cél és az emberi cél azonosága, illetve rokonsága mellett kardoskodó érvek joggal intenek arra, hogy az ontológiai szempontot időlegesen kikapcsoló módszertani megközelítésben a két-fajta célszerűség többé-kevésbé összemosódik. Mindebből számomra az a következtetés adódik, hogy a finalitás formáinak megkülönböztetésén túl a célszerűséget és a célt is el kell viszonylag határolni egymástól: a teleológia feltételezi a finalitást, de nem azonos azzal. Amennyiben ezt az elhatárolást nem végezzük el, nehézségekbe ütközik az emberi és állati, a spontán és tudatos viselkedés megkülönböztetése, a szükségszerűség és szabadság közti történelmi határ megvonása. Mert végtére is mi jogosít fel bennünket arra, hogy az élő természetben célnélküliségről, szükségszerűségről, ösztönösségről beszéljünk, a társadalomban pedig célokról, szabadságról, tudatosságról, ha az állati viselkedés és az emberi magatartás végső soron ugyanolyan, vagy legalábbis egymással igen közeli rokonságban álló mechanizmusokra vezethető vissza?

Az emberi célszerűséget az teszi ontológiailag önálló, sajátos jelenséggé, hogy objektum—szubjektum viszonyt hordoz. Ezt a természeti objektivitásra épülő, de a maga nemében különleges, viszonylag önálló létszférát a szerző ugyancsak a determinizmus színképbontó prizmáján keresztül kísérli meg olvasóközönségbe hozni. Ebben a fénytörésben objektum—szubjektum azonossága, illetve egysége részfázisok diakronikus egymásutánjaként jelenik meg, és ezzel a céltevékenységet az objektumtól az objektum felé tartó mozgásként vetíti elénk. Ám a szerző elemzése nem hagy kétséget aziránt, hogy a végpontban objektívalódó új minőséget nem lehet másként magyarázni, csakis a szubjektum közbeiktatódásának eredményeként. Érdemes felfigyelni erre a gondolatra, hiszen ez a marxista társadalomontológia egyik, újabban sokat vitatott, sarkalatos pontját érinti, tudniillik a szubjektum szerepének problémáját. Ennek az ontológiailag alapvető szempontnak a fel- és elismerése, még ha bizonyos mértékig megkérdőjelezi is az objektum—szubjektum egymásutániségét egyértelműen posztuláló determinista érvelés jogosságát, a szerzőt azoknak a sorába állítja, akik a marxizmus strukturalista értelmezésével szemben az emberi tevékenység tudatos, teremtő erejét vallják: akik a marxi társadalomontológiából szükségszerűen fakadónak tekintik azt a következtetést, hogy az ember képes a maga saját, valóban emberi világát megteremteni. Persze Balázs gondolatmenetéhez hozzá kell tenni, hogy az *objektum—szubjektum—objektum* (szükséglet—cél—eredmény) képlet módszertanilag is egyoldalúan leegyszerűsíti az ontológiailag ellentmondásos folyamatot, hiszen az objektum — így vagy úgy — egyidejűleg szubjektum-mozzanat is (a szükséglet mindig valakinek vagy valakiknek a szükséglete). Vagyis a kiindulópont nem egyértelműen az objektum (ilyen nincs is), hanem a objektum belső ellentmondása, tehát tagadása tulajdon szubjektum-mozzanata által.

Kár, hogy Balázs Sándor gondolatmenetének egészében a jelzett ontológiai sík csupán kitérőnek számít. Ő következetesen a címben jelölt problematikához tartja magát: a célszerűségről kíván elmélkedni, és nem magáról a célról, vagyis a célfolyamatot inkább módszertani oldaláról kutatja. Pedig ha az ontológia síkján tovább halad, bizonyára felfigyelt volna arra, hogy a cél valójában csak

egyik oldalával kapcsolódik ahhoz a tartalomhoz, amelyet a célszerűség fogalma jelöl; a másik oldala túlmutat ezen.

Balázs Sándor éles szemmel felfedezi a célban az egyéni meghatározottság mozzanatát, de már nem gondolja végig az ebből fakadó további, a célirányos emberi tevékenység összetett, ellentmondásos természetére vonatkozó következtetéseket. Ezért történhet meg aztán, hogy néhány gondolattal odébb a cél és öncél egyértelmű és éles elhatárolásával, ez utóbbi kategorikus elutasításával ellentmondásba kerül előbbi állításával. Holott a valóban emberi cél egyszersmind az egyéniség önmegvalósításának az eszköze is, és mint ilyen egyúttal öncél. Persze, mindez már nem annyira a célszerűség metodológiájához tartozik, mint inkább a célontológia problémaköréhez. Am módszertanilag sem teljesen érdektelen, sőt úgy vélem, hogy az elidegenedett társadalomra jellemző objektív meghasonlás, objektum és szubjektum, társadalom és egyén, spontaneitás és tudatosság közötti lényegi hasadás, összefüggésük visszajára fordulása a célszerűség mechanizmusaira is rányomja a maga sajátos bélyegét. Gondolok többek között arra a sajátos torzulásra, amely a társadalom tagjainak céltudatos törekvéseit egoizmus és altruizmus hamis, de elkerülhetetlen alternatívájában állítja szembe egymással. A szerző kétségkívül utalhatott volna azokra a dilemmákra, amelyeket meghatározott történelmi feltételek között az emberi célszerűség menthetetlenül magában hordoz.

Balázs Sándor könyve tulajdonképpen nem más, mint a finalitás módszertani anatómiája. Eligazít bennünket mindazokban a kérdésekben, amelyeket a célszerű folyamatok determinista megértése szükségképpen felvet. De egyszersmind több is ennél. Egyéni kísérlet arra, hogy a célirányos emberi tevékenység szerkezeti képletét felvázolja. A próbálkozás számos értékes megfigyelést, egyéni megfigyelést eredményezett, de legfőbb érdeme maga a kérdésfelvetés. Ez a célkitűzés azonban meghaladja azokat a kereteket, amelyeket a célszerűség tárgyköre szükségképpen megszab. Így akármennyire is széles horizontú az az áttekintés, amelyet kínál, a vizsgálat nem képes a célfogalom tartalmát valamennyi dimenziójában egyaránt megragadni, már csak azért sem, mert ez egy olyan további szintézist igényel, amely most már a célt mint önálló létviszonyt, mint a totalitásban jellemzett emberi tevékenységnek sajátos, meghatározó jegyét fogja fel. Ebben a további megközelítésben a cél és célszerűség — a teleológia és finalitás — elhatárolódása a meghatározó, a döntő mozzanat. Ha tovább akarjuk vinni — és feltétlenül tovább kell vinni — ezt a gondolatmenetet, amelyet Balázs a célszerűség elemzésével megkezdett, akkor most már abból kell kiindulnunk, hogy a célszerűség, vagyis az anyagi javak termelésének birodalma, csupán alap, amelyen kivirágozhat az igazi emberi szabadság világa. Itt az ember, mint szubjektum, maga emelkedik majd céllá. Ez a távlat korántsem utópia, hiszen az emberi tevékenység ontológiai sajátosságából következik, abból tudniillik, hogy ez a tevékenység az önmagáért való lét világának hordozója. Olyan döntő sajátosság ez, amelyet módszertanilag sem lehet elhanyagolni, mert akkor a cél könnyen utilitarista értelmet kaphat.

A társadalmi szükségsszerűség végső soron a társadalmilag rendelkezésre álló idővel való célszerű, ésszerű gazdálkodás problémája. Az egyén álláspontjáról nézve ennek a kérdésnek mindig két oldala van: egyfelől a társadalom számára hasznos munkában eltöltött idő, másfelől saját képességeinek fejlesztésére, sokoldalú kibontakoztatására fordítható idő kérdése. Az előbbiben a cél elsősorban mint célszerűség van jelen, az utóbbiban mindenekelőtt mint öncél.

Sztrányiczki Gábor